

SES BİLGİSİ - Ünsüz Fonemler - Yazı Diline Ait Ünsüzler

Yazı dilimizde 21 ünsüz vardır. Bu ünsüzler çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılmakla birlikte en yaygın sınıflandırma ötümlülük-ötümsüzlük (sertlik-yumuşaklık) ölçütüne göre yapılandır.

Buna göre:

Ötümsüz Ünsüzler: ç, f, h, k, p, s, ş, t

Ötümlü Ünsüzler: b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z

SES BİLGİSİ - Ünsüz Fonemler - Anadolu Ağzlarına Ait Ünsüzler

Anadolu ağzlarında yazı dilimizde bulunmayan pek çok ünsüz fonem vardır. Eğitim düzeyine bağlı olarak bunların kullanımı azalsa bile, bir söyleyiş kusuru olarak her zaman duyulabilmektedir. Standart söyleyiş dışında kalan bu ünsüzlerin en yaygın olanları n yerine kullanılan geniz n'si, artdamaksıl (kalın) k yerine kullanılan artdamaksıl (kalın) g ve bir gırtlak sesi olan h'dır.

Geniz n'si Eski Türkçe'de bir fonem olarak bulunmakla birlikte bugün yazı dilimizde anlam ayıncı bir öge değildir. deniz, geldin, sana, evine vb sözcüklerde duyduğumuz genizden gelen bu n sesi bir söyleyiş kusurudur.

Yine kal-, karşı, kazan, kırmızı gibi sözcükleri gal-, garşı, gazan, gırmızı biçiminde, bak-, sakla-, ak- gibi sözcükleri de bah-, sahla-, ah- biçiminde söylemek ağızlara özgüdür ve söyleyiş kusurudur.

SES BİLGİSİ - Ünsüz Fonemler - Yabancı Sözcüklere Özgü Ünsüzler

Türkçe de alınma sözcüklerde görülen ön damaksıl (ince) k ve l ünsüzleri hem yazıda hem söyleyişte büyük sorunlara neden olmaktadır.

Türkçe sözcüklerde k ünsüzünün niteliğini (art damaksıl veya ön damaksıl oluşunu) komşu ünlüler belirler. Yani kazan sözcüğünde a'dan ötürü k art damaksıl, küçük sözcüğünde ü'den ötürü k ön damaksıldır. Ancak alınma sözcüklerde a ve u ünlüleri komşuluğunda ön damaksıl bir k sesi vardır ve bu ses söz sonunda olduğunda ön ünlülü ek almasıyla ayrılır: Yine ödünç sözcüklerde normal l ünsüzünden ayrı bir ön damaksıl (ince) I ünsüzü vardır ve bu ünsüz de yine eklenmede diğer I ünsüzünden ayrılır:

helak > helak-in

idrak > idrak-e

iştirak > iştirak-çi

rol > rol-ü

gol > gol-ü

hal > hal-i

infilak-ten

ihmal-ci

meşgul-sünüz

lokal-de

Bu ünsüzler söz içinde ve söz başında da görülür:

hikaye

kağıt

mekan

z mahkum

billur

sulh

kelam ilaç vb.

Bu sözcüklerde k ve I seslerinin farklı niteliğini ortaya koymak için izleyen ünlünün üzerine şapka konulmaktadır. Ancak bu durumda iki sonun ortaya çıkıyor. Şapka işareti alınma sözcüklerdeki uzun ünlüleri göstermek için de kullanılmaktadır. Yani işarete iki ayrı görev yüklenmiştir ve karışıklığa neden olmaktadır. Ayrıca ünsüzlere ait olan bir özelliği göstermek için ünlülerin üzerine işaret konulması da savunulabilir bir yöntem değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İMLA.

SES BİLGİSİ - Ünsüz Fonemler - Ünsüzlerle İlgili Özellikler

Ünsüz Uyumu

Yukarıda ünsüz fonemlerin ötümlülük ötümsüzlük açısından ikiye ayrıldığına değinilmişti. Ünsüz uyumu, ötümlülük-ötümsüzlük benzeşmesidir. Yani bir sözcük ötümsüz ünsüzle bitiyorsa ötümsüz ünsüzle başlayan bir ek alır; ötümlü ünsüzle bitiyorsa ötümlü ünsüzle başlayan bir ek alır:

iş > iş-çi

kes- > kes-ti

üç > üç-te

kök > kök-ten

nazar > nazar-dan

dil > dil-de vb.

Türkçe'nin bu özelliğinin de zaman zaman dikkate alınmadığı, işci, kesdi, üçde vb yanlış söyleyiş ve yazılışların ortaya çıktığı görülmektedir.

Ötümlüleşme-Ötümsüzleşme

Ünsüzlerin yumuşaması-sertleşmesi olarak bilinen bu olay, Türkçede çok boyutlu ve zaman zaman kuraldışı gelişmelerle doludur. Burada bu ses olayının tüm boyutları değil, kullanıma en çok yansıyan, en çok hata yapılan yönleri incelenerek bir özetleme yapılacaktır:

Türkçe Sözcüklerde:

*Eğer sözcük tek heceliyse ve p, ç, t, k ünsüzlerinden biri ile bitiyorsa, ünlü ile başlayan bir ekten önce iki ayrı gelişme ortaya çıkar:

Sözcüğün ünlüsü Türkçe'nin eski dönemlerinde uzun ise, bu durumda p, ç, t, k ünsüzleri ötümlüleşerek sırasıyla b, c, d, ğ ünsüzlerine değişir.

gök > göğ-e

çok > çoğ-u

but > bud-u

kurt > kurd-u

uç > uc-u

güç > güc-ü

kap > kab-1 vb.

Sözcüğün ünlüsü Türkçe'nin eski dönemlerinde kısa ise, bu durumda p, ç, t, k ünsüzleri korunur:

at > at-a

bat- > bat-1

saç > saç-1

ip > ip-i

ok > ok-u

yük > yük-e vb.

*Bu durumun istisnaları da vardır. Örneğin eski yut- eyleminin eski bir türevi olan yud-um'da t ünsüzünün ötümlüleşmesine karşın bugün bir ünlüden önce bu sözcüğün t'si konmuyor:

yut-ar

yut-acak vb.

*süt sözcüğü bugün yaygın söyleyiş ve imlada süt-ü, süt-e biçiminde eklenirken, eskiden uzun ünlülü olduğu için süd-ü biçimi de görülebiliyor. *Çok heceli Türkçe sözcükler için kural daha basittir. Bunların sonunda yer alan ç, t, k ünsüzleri, ünlü ile başlayan bir ekten önce ötümlüleşir:

ağaç > ağac-1

yamaç > yamac-1

ufak > ufağ-ı

kulak > kulağ-ı

kanat > kanad-ı

geçit > geçid-i

*Yeni türevlerde t sesi ile ilgili olarak Türkçe'nin bu eski ses yasasının çok iyi işlemediği görülüyor:

konut-u

taşıt-ı

yakıt-ı vb.

*yanıt sözcüğü çok eski olmakla birlikte, dil devriminden sonra canlandığı için yeni türevler gibi ötümlüleşme kuralının dışında kalmıştır: yanıt-ı.

Alınma Sözcüklerde

Alınma sözcüklerde durum daha karmaşıktır.

*Türkçe de söz sonunda ötümlü b, c, d, g ünsüzleri bulunmadığı için (sac "üzerinde hamur pişirilen alet", yad "yabancı", ad sözcükleri dışında!) alınma sözcükler de büyük ölçüde bu kurala uyarlar.

Arapça kitab > Türkçe kitap

Arapça hesap > Türkçe hesap

Farsça ceng > Türkçe cenk

Farsça reng > Türkçe renk

Fransızca methode > Türkçe metot

Fransızca etude > Türkçe etüt vb.

*Ancak bu sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ötümlülük yeniden ortaya çıkar:

kitap > kitab-ı

hesap > hesab-ı

cenk > ceng-i

renk > reng-i

metot > metod-u

etüt > etüd-ü

*Bazı sözcüklerde Türkçeleşme ileri ölçüde olduğundan, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, söz sonundaki ötümsüz ünsüz eski ötümlülüğüne dönmez:

Arapça şabb > Türkçe şap, şap-ı

Farsça seped > Türkçe sepet, sepet-i

Fransızca tube > Türkçe tüp, tüp-ü

*Az sayıda Arapça, Farsça sözcükte, söz sonundaki ötümlü ünsüzler korunmuştur:

ab "su"

hac

had

*Batı kökenli, çok heceli sözcüklerin sonundaki g ünsüzü Türkçe de yalın durumdayken genellikle korunur, ünlü ile başlayan bir ekten önce sızıcılaşarak ğ'ye döner:

diyalog > diyalog-u

fizyolog > fizyolog-u

antropolog > antropolog-a vb.

*Fransızca ve İngilizce kökenli sözcüklerin sonundaki b ve d ünsüzleri ise, sözcük yalın durumdayken ötümsüzleşir, ünlü ile başlayan bir ek alınca eski durumuna döner:

Fransızca bande > Türkçe bant, band-ı

Fransızca acide > Türkçe asit, asid-i vb.

*Sonu ötümsüz ünsüzle biten alınma sözcüklerde kural daha basittir. Bunlar Türkçe de ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ötümlü ünsüzleri büyük bir çoğunlukla korunur:

hukuk > hukuk-un

evrak > evrak-ın

kaset > kaset-in

şut > şut-un

tip > tip-in vb.

*Az sayıda alınma sözcükte Türkçe'nin eklenme ile ilgili ses yarası işler ve ötümsüz ünsüzler ötümlüleşir:

sokak > sokağ-ı

kontak > kontağ-ı

teknik > tekniğ-i

grip > grib-i

grup > grub-u

elektrik > elektriğ-i vb.

Ünsüz Türemesi

Ünsüz türemesi olayını, sözcükte ve eklenmede olmak üzere ikiye ayırabiliriz.

Sözcükte ortaya çıkan ünsüz türemesi olaylarının bir bölümü zaten yazı diline girmiştir ve sözcük bu biçimiyle sözlüğe girdiği için söyleyiş ve yazıda sorun çıkmaz:

ur- > vur-

örküş > horküş

tuç > tunç

aveng > hevenk vb.

*Bir kısım sözcükte ise değişim yalnız ağızlarda gerçekleşmiştir ve yazıya yansıtılmamak gerekir:

is > his

kılıç > kılınç

tüfek > tüfenk

fışek > fişenk

elbet > helbet vb.

Batıdan gelen yeni ödünç sözcüklerde y türemesi konusunda

(piano > piyano, dialog > diyalog vb.) bkz. İMLA.

t Türemesi

Ünlü ile biten bazı Arapça ödünç sözcükler -en Arapça belirteç ekini aldıklarında arada bir t sesi türer:

cümle-t-en

madde-t-en

ilave-t-en

idare-t-en

v Türemesi

Yine ünlü ile biten Arapça ödünç sözcüklere nispet i'si eklendiğinde arada bir v ünsüzü türer:

aile > aile-v-i

sene > sene-v-i vb.

y Türemesi

Türkçe de en yaygın ünsüz türemesi eklenme sırasında yan yana gelen iki ünlünün arasında türeyen y yardımcı ünsüzüdür.

*Yaygın olarak kaynaştırma ünsüzü denilen bu ses Türkçe'nin tek yardımcı ünsüzüdür ve yanlış olarak yardımcı ünsüz olarak adlandırılan ş, n, s seslerinin farklı açıklamaları vardır:

*ş ünsüzü sadece ünlü ile biten sayı adlarına -ar,-er üleştirme eki geldiğinde ortaya çıkar:

iki-ş-er

yedi-ş-er vb.

Burada ş'nin yardımcı ses olduğu sanılıyor. Gerçekte ş sesi beşer sözcüğünün yarılış çözümlenmesi sonucu (yani beş-er yerine be-şer) ortaya çıkmış ve ünlü ile biten diğer sayılara da eklenmiştir. Kurallı biçimlerin iki-y-er, yedi-y-er vb. olması gerekirdi.

*n ünsüzü çeşitli durumlarda bir yardımcı ses gibi görünüyor:

bu-n-a, o-n-dan, ev-i-n-i, kendi-n-e, anne-n-in vb.

Bu örneklerde de yardımcı ses olarak y'nin kullanılması beklenirdi. Ayrıca o-n-dan, tepe-si-n-de gibi örneklerde zaten bir yardımcı sese gerek de yoktur. Buralarda görülen n sesi Türkçe'nin en eski dönemlerine ait bir zamirin kalıntısıdır.

*Benzer olarak s ünsüzü de çok eski dönemlere ait bir zamirin kalıntısıdır ve bugün sadece ünlü ile biten adlara eklenen tekil üçüncü kişi iyelik ekinden önce görülür:

masa-s-ı

yazı-s-ı vb.

Ünsüz İkizleşmesi

Türkçe Sözcüklerde

Türkçe sözcüklerde, kök ve gövdede ikiz ünsüzlere çok rastlanmaz. yassı, ıssız, anne, belli, elli, ıssız gibi sayılı bir kaç sözcükte görülür ve zaten yazı dilinde bu biçimleriyle yer alırlar.

*Yalnız ağızlarda görülen yeddi, sekkiz, dokkuz, eşşek, aşşağı gibi ikizleşmeleri ise yazıya yansıtmamak gerekir.

Alınma Sözcüklerde

Alınma sözcüklerde ikiz ünsüzler çok ve çeşitlidir. İkiz ünsüzle biten çok sayıda Arapça sözcük Türkçe de yalın durumda tek ünsüzle söylenir ve yazılır. Ancak sözcük ünlü ile başlayan bir ek alınca ikiz ünsüz yeniden ortaya çıkar:

sırr > sır, sırr-a

redd > ret, redd-i

hiss > his, hiss-i

hacc > hac, hacc-a

afv > af > aff-a

hall > hal, hallet-

fenn > fenn-i

hat > hat, hatt-ı

had > had, hadd-i

mühimm > mühim, mühimmat vb.

*zücaciye, cüzam, Zelanda sözcüklerinin züccaciye, cüzzam, Zellanda gibi ikiz ünsüzlü biçimde söylenmesi ve yazılması yanlıştır.

*Yine alerji, koleksiyon, entelektüel, kolektif gibi batı kökenli sözcüklerin allerji, kolleksiyon, entellektüel, kollektif biçiminde ikiz ünsüzlü olarak söylenmesi yanlıştır.

Göçüşme

Bir sözcükte iki ünsüzün yer değiştirmesi olayıdır. Bazı örnekler yazı dilimize girmiştir:

Farsça çahar yek > Türkçe çer yek > çeyrek

Yunanca boreas > Türkçe poyraz

Edrine > Edirne

Diğer örnekler büyük çoğunlukla yalnız konuşma diline aittir. Bunlardan en yaygın olanları yalnız ve yanlış sözcükleridir. Bu sözcüklerin sık sık yanlış ve yanlış biçimlerinde yanlış söylendiği ve yazıldığı görülüyor.

Konuşma diline ait diğer yaygın göçüşme örneklerinin bir bölümü şunlardır:

Doğru Yanlış

ekşi eşki

köprü körpü

perhiz pehriz

memleket melmeket

sarımsak sarmısak

bayram baryam

kibrit kirbit

yaprak yarpak

gömlük gölmek

Meryem Meyrem

kirpik kiprik

lanet nalet

öğren- örgen-

satranç santraç

